

Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebâr'da Semantik ve Teolojik Nazar Sorunu

The Problem of Semantic and Theological Nazar in Al-Mâturidi and Qâdi Abd Al-Jabbâr

Dr. Osman Oral

Bozok Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı,
osman-oral@hotmail.com

Bozok University
Faculty of Theology
Department of Basic Islamic Sciences
<https://orcid.org/0000-0002-6403-5144>
<https://ror.org/04qvdf239>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Araştırma Research Article
Geliş Tarihi Received	06 Ocak January 2025
Kabul Tarihi Accepted	02 Mayıs May 2025
Yayın Tarihi Published	30 Haziran June 2025
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
Sayı Issue	43
Sayfa Pages	27-54

Atıf | Cite as

Oral, Osman. "Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebâr'da Semantik ve Teolojik Nazar Sorunu". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 43 (Haziran 2025), 27-54.
<https://doi.org/10.56361/usul.1614077>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmemekte olup yalnızca literatür taramasına dayanmaktadır; çalışmada bilimsel ve etik ilkelere uyulmuş, tüm kaynaklar kaynakçada belirtilmiştir.
This study does not require ethics committee approval and is based solely on a literature review; scientific and ethical principles have been followed throughout the study, and all sources are listed in the references (Osman Oral).

Yapay Zeka Kullanımı | Use of Artificial Intelligence

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir. | No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Öz

Kur'an'da "nazar" kelimesi, sadece gözle bakış değil aklın düşünmesi, görünenle görünmeyen arasında bir ilişki kurulması ve sonuç çıkarılmasını ifade eder. Gökler ve yer ile insanın kendi yaratılışı, bazen herhangi bir hayvanın yaratılışı bazen de daha önce yeryüzünde yaşayan insan topluluklarının akıbetleri konusunda nazar edilmesi, mutlu ve huzurlu yaşamak için ilke ve hikmetler çıkarılması önerilir. İtikadî ve felsefî konuları aklın yetileriyle açıklaması, gözlem ve düşünceye büyük önem vermesi dolayısıyla kelâm disiplinine "ilmü'n-nazar ve'l istidlâl" denilir. İlm-i kelâmda nazar ile gözlem yapılması, akıl, düşünme ve tefekkürün önemi (istidlâl), Allah'ın kula nazar etmemesi (hızlan), Allah'a nazar (rü'yetullah), gözün bakışıyla nazar değmesi (isabetü'l-ayn) gibi konularla tartışılmıştır. Nitel bir araştırma tarzı ve belge çözümleme yöntemi kullanılan bu çalışmada semantik ve teolojik nazar sorunu Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar'a göre Kur'an temelinde incelenerek kelâm ilmi açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Nazar, Mâtürîdî, Kâdî Abdülcebbar.

Abstract

The word “nazar” in Qur'an, refers not only to looking with one's eyes, but also to thinking with one's mind, establishing connections between the visible and the invisible, and drawing conclusions. It is recommended to think about the creation of the earth, and sky, humans sometimes the creation of animals, sometimes the fate of past human communities, in order to extract principles and wisdom for a happy and peaceful life. Due to the great importance it places on observation and thought, and explaining belief and philosophical issues through reason, the discipline of kalam is called “İlm al-nazar wa al-İstidlal”. In the science of Kalam, observing through nazar has been discussed in relation to topics such as the importance of reason, thinking and contemplation, Allah not giving nazar to a servant (hızlan), nazar to Allah (ru'yat al-Allah), the concept of being affected by nazar (isabat al-ayn). This study, which adopts a qualitative research approach and uses document analysis method, examines the problem of semantic and theological nazar based on the Qur'an according to al-Maturidi and Qâdî, and evaluates it from the perspective of kalam science.

Keywords: Kalam, Nazar, Al-Mâturidi, Qâdî Abd Al-Jabbâr.

مشكلة النظر الدلالية و اللاهوتية عند الماتريدي والقاضي عبد الجبار

الملخص

كلمة «النظر» في القرآن لا تشير إلى الرؤية البصرية فحسب، بل أيضاً إلى التفكير العقلي، وإقامة علاقة بين المرئي وغير المرئي واستخلاص النتائج بناء على ذلك. ويستحسن أحياناً بملاحظة التفكير في خلق السماء والأرض، وأحياناً في خلق الإنسان، وأحياناً في خلق أي حيوان، وأحياناً في مصير المجتمعات البشرية التي عاشت سابقاً على الأرض، واستخلاص المبادئ والحكمة المبثوثة في كل هذا الخلق للعيش بسعادة وحيور. ولذلك يسمى علم الكلام بـ«علم النظر والاستدلال» لأنه يفسر المسائل العقديّة والفلسفيّة بقدرات العقل ويولي أهمية كبيرة للملاحظة والتفكير، وتسمى العلوم التي تهتم بالعقل والتفكير بـ«العلوم النظرية». ولهذا نرى علماء الكلام ناقشوا مسائل مثل: الملاحظة بالنظر، وأهمية العقل والتفكير والتأمل «الاستدلال»، وعدم نظر الله للعبد «خذلان»، والنظر إلى الله «رؤية الله»، والنظر بالعين نظر شر «الإصابة بالعين». في هذه الدراسة، التي تعتمد أسلوب البحث النوعي ومنهج تحليل الوثائق، يتم دراسة مشكلة النظر الدلالية واللاهوتية على أساس القرآن الكريم وفقاً للماتريدي والقاضي عبد الجبار، ويتم تقييمها في إطار علم الكلام. الكلمات المفتاحية: الكلام، النظر، الماتريدي، القاضي عبد الجبار.

Giriş

Kur'an'da nazar/نَظَر kelimesi ve türevleri toplamda 131 kez geçer.¹ Aklın ve kalbin bir eylemi anlamına gelen nazar kelimesinin firâset (akıl bakışı) ve basîret (kalp bakışı) anlamında kullanıldığı görülür. Bununla gökler ve yer, insanın kendi yaratılışı, bazen herhangi bir hayvanın yaratılışı bazen de daha önce yeryüzünde yaşayan insan topluluklarının akıbetleri konusunda nazar yapılması, başarılı, mutlu ve huzurlu yaşamak için ilke ve hikmetler çıkarılması istenir.² Nazar, göz ile bakmayı, gördüğü varlıklar ve yaşadığı olaylar üzerinde düşünmeyi, araştırmayı, görünenle görünmeyen arasında bağlantı kurup sonuç çıkarmayı ifade eder.³ Bir anlamda astronomi, coğrafya, tarım, botanik, biyoloji, arkeoloji, zooloji, kimya, psikoloji ve fizik vb. ilimlerin önemine dikkat çekilir. İnsan da bütün açılımlarıyla akıl, tecrübe ve vahyin uyumuna şahitlik eder. İlim öğrenmek ve insanlığın faydasına sunmak övgülere layık olur.⁴ Nazar kelimesinin basîret ve firâset mânaları o denli ağırlıklıdır ki akla ve düşünmeye önem veren ilimlere “nazarî ilimler”, gözlem ve düşünceye büyük bir önem vererek itikadî ve felsefî konuları aklın yetile-riyle açıklaması dolayısıyla kelâm disiplinine “ilmü'n-nazar ve'l-istidlâl”,⁵ akla rol veren kelâm âlimleriyle Meşşâî geleneğine bağlı İslâm filozoflarına “ehl-i nazar” denilmiştir.⁶ Naklî istidlâlî esas alan âlimler olduğu gibi Mâtürîdî (ö. 333/944) ile Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) gibi âlimler hem nakli hem de aklî istidlâlê bir-likte başvurmuşlardır.

İslâm kelâm düşüncesinde nazar üzerine akıl ve tefekkürün önemi “istidlâl”, Allah'a nazar edilmesi “rü'yetullah”, Allah'ın kuluna nazar etmemesi “hızlan”, gö-zün nazarı ile başkasına zarar verme “isabetü'l-ayn” gibi konularla problemlerin

1 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu'l-müfehres li elfazi'l-Kur'ani'l-kerim* (İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, 1982), 705-707; Mehmet Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'de Çok Anlamlılık* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 602.

2 Yûnus 10/101; el-Ğaşiye 88/17.

3 Ebû'l-Kasım Hüseyin b. er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 451-452, 1068; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Darü's-sadr, 1992), 14/291.

4 Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar* (Ankara: Atay Yayınları, 1993-1997), 3/31; Şaban Ali Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 91.

5 Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî, *İhsâu'l-ulûm* (Kahire: Mektebetü's-Saade, 1931), 125.

6 Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İSAM Yayınları, 2010), 244.

çözümünde tartışılmıştır.⁷ Bazı âlimlerin zannî bilgi ve âhad hadis rivâyetleriyle nazarı farklı şekillerde epistemik, semantik yorumladıkları ve delillendirdikleri bazı araştırmacılar tarafından dile getirilir.⁸ Mâtürîdî ile Kâdî'ye göre nazar, bilgi edinme yollarından biridir. İlahî isim ve sıfatlarıyla Allah'ı bilmeye (marifetullah) ulaştırır. Marifet de nazar süreçleri sonucu meydana gelir.⁹

İstidlâl	<i>Nazar; gözlem ve akli çıkarımın bilgede önemi</i>
Rû'yetullah	<i>Allah'a nazar edilmesi ve görülmesi</i>
Hızlan	<i>Allah'ın nazar etmemesi, yardımını kesmesi</i>
İsabetü'l-ayn	<i>Gözle bakıp zarar verme, nazar değmesi</i>

Tablo 1: Nazar ile İlgili İlm-i Kelâm'da Teolojik Tartışılan Bazı Konular

Nitel bir araştırma tarzı ve belge çözümleme yöntemi kullanılan bu çalışmada semantik ve teolojik nazar sorunu Kur'an temelinde Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebbar'a göre incelenip kelâm ilmi açısından değerlendirilmektedir. Konuyla ilgili bir kaç çalışma bulunmasına rağmen¹⁰ bu iki âlim özelinde karşılaştırmalı akademik bir çalışma tesbit edilememiştir. Bu makalenin farkı, Mâtürîdî ile Kâdî'ye göre nazar konusunun arka planının Kur'an âyetleri bağlamında semantik ve teolojik incelenmesi ve ilm-i kelâm'a göre değerlendirilmesidir. Bu iki âlimi seçmemizin sebebi inanç konularını akıl ve Kur'an temelinde te'villeri ile birinin "Hanefî-Mâtürîdîlik" diğeri "Mu'tezile" ekolüne mensubiyeti analitik tartışma ve değerlendirmeyi imkân sağlamasıdır.

7 Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *Şerhu'l-mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: TYEK Başkanlığı Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/187; Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 134, 636.

8 Talat Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 7-9; İbn Kattan, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutami el-Fasi, *en-Nazar fî ahkâmî'n-nazar bi hasseti'l-basar* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2012), 12; Mustafa Öztürk, "Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2018), 1-9.

9 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Kitâbu'l-Tevhid*, tahk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, 2005), 7, 14-15, 174; Ebû'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî, *el-Muğnî fî ebvâbi'l-tevhid ve'l-adl* (Beyrut: Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Amme, 1962), 12/6; Abdülcebbar, *Şerhu usuli'l-hamse* (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/764.

10 Nail Karagöz, "Mâtürîdî'de İstidlâlin İşlev Alanları", *Kader* 16/2 (2018), 241-263; Betül Aluç, *Kâdî Abdülcebbar'ın Nazar Savunusu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, 2022).

1. Nazar Kavramı

Bir şeyi algılamak ve görmek için gözü, dikkati ve uzbakışı ona çevirmek olan nazar (نَظَر) kavramı; anlamak, bakmak, görmek, araştırma, gözlem ve yöntemdir. Terim olarak bilinen ya da görünenden hareketle bilinmeyi ya da görülmeyeni görmek ve anlamaya çalışmak, kavramak için bilinen ve görünenleri bir kurala göre sıralamak, sonuç çıkartmak gibi anlamlara gelir.¹¹ Bununla bazen düşünmek, araştırmak, bazen de araştırmadan sonra elde edilen bilgi ile merakını ve susuzluğunu gidermek kastedilir. İslâm düşüncesinde nazar, bilinmeyene ulaşmak için bilinenlerin düzenlenmesi, bilinmeyi elde etmek için akledilenleri düşünme, zihni gafletlerden ayıklama, akli akledilenlere odaklama, kendisiyle bilgi veya zan elde edilmek istenen fikir denilir. Nazarın eş anlamlısı olarak rü'yet-rae (رُيُوتِ), duyu organı göz ile görülebilmesini ifade eder. Yüz yüze şahit olmak, gerçekten yüzleşmek, incelemek, bir şeyin mahiyetini kavramak, algılamak, inanmak, anlamak, idrâk etmek, kalp ile görmek, göstermek, seyretmek, bakmak, rüya görmek ve gösteriş gibi geniş anlam alanına sahiptir. Düşünmek, tefekkür etmek anlamı da vardır.¹² Kâdî, nazar kelimesi ile bazen görülecek bir şeyi görmek amacıyla sağlam olan göz bebeğinin o nesneye çevrilmesi şeklinde görmek kastedilir. Bazen de intizar; beklemek ve ilahî rahmeti ummak, mukabele ve düşünmek anlamı da vardır, der. Nazar kelimesini Kâdî, tedavi ve ticaret gibi dünya işlerinde ve din işlerinde akıl yürütmek şeklinde iki kısma ayrıldığını belirtir. Örneğin nazar kalp kelimesiyle kullanıldığında “düşünme” anlaşılır. Tefkir; derinlemesine düşünmek, bahs; araştırmak, teemmül; derin düşünmek, tedebbür, tedbir almak, rü'yet; görmek ve bilmek vb. kelimelerle de ilişkilidir.¹³ Kur'an'da “İnkârcı nankörlerin canlarını melekler alırken şâyet bir (لَوْ تَرَى) görseydin yani nazar edip idrâk etseydin”¹⁴ denilir. Hayal ve tasavvur ile görmek ya da tefekkür ile görmek anlamı nazar ve idrâk ile görmektir.

Nazar'ın eş anlamlısı basar (بَصَرَ); görmek, bilmek, sezmek, görme duyusu göz anlamlarında cisimlere âit renk, şekil ve miktar gibi özellikleri algılayan görme duyusudur. Göz uzvunda olan görme gücüne basar denilir. Kalbin anlamayı sağlayan kuvveti basîrettir. Bakmak; gerçek anlamda kalp, göz, delillerle görmek-

11 Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2016), 5/1002; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cür-cânî el-Hanefî, *Ta'rifât* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 242.

12 İsfahânî, *Müfredât*, 451-452, 1068; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/291.

13 Abdülcebbar, Şerh, 1/74.

14 el-Enfâl 8/48-50.

tir.¹⁵ Gaflet perdesinin kaldırılmasıyla¹⁶ basîret ve firâset anlayış yani belirginlik ve keskinlik oluşur.

Ayn/عَيْن; Farsça karşılığı çeşm, göz, pınar, kaynak, çeşme, zât ve hakikat anlamındadır.¹⁷ Kur'an'da ayn kelimesi ile Allah'ın herşeyi gördüğü ve hiçbir şeyin Allah'ın görmesinden gizli kalmadığı belirtilir.¹⁸ "Ebsâr" ile kafadaki gözler kasdedilirse rû'yettir. Mâtürîdî'ye göre biyolojik kalbe sahip bedenın kafadaki gözü gibi organlarının yanında ruhın kalbinin de gözü basîreti, aklın gözü firâseti anlaması ve akletmesi kabul edilir. Hakkı görebilme yeteneği, uzağı görüş, seziş, anlayış, kavrayış olan basîret ve firâset, kevnî âyetleri anlamada gereklidir.¹⁹ Dolayısıyla basîret, eşya ve olayların arka planını beden gözünün dış yüzleri gördüğü gibi görme gücüne de "nazarî akıl" denilebilir. Ulû'l-ebâr, eşya ve olaylara nazar eden yani ibret ve öğüt ile bakan kâmil akıl, firâset ve basîret sahipleridir. Firâset ve basîretle nazar, bakış, aklî melekelerini geliştirir ve artırır. Hakiki bir anlayış ve bakış açısıyla güven (iman) gerçekleşir.²⁰ Basar kavramından türetilen bir çok terim ve kelime vardır. Örneğin görmek, bakmak, ince ve hassas düşünceli olmak, çok iyi derecede bilmek (basar); görmek, gözüyle bakmak, doğru yolu bulmak (ebsâr); göstermek, bildirmek, açıklamak, gözünü açmak, yol göstermek (tebsîr); düşünüp taşınmak, iyice düşünmek, anlamaya çalışmak (tebassar); görmek, görüş sahibi olmak, bakmak (istibâr); bakışmak, birbirine bakmak, birbirlerini görmek (tebâsur); görüş ve idrak sahipleri, bilginler, tecrübeliler (ulu'l-ebâr); göz (bâsıra); görme duyusu, göz (basar); optik (basarı); gören, tanık, şahit (basir); ilim, tecrübe, delil, idrak etme gücü, anlayış, seziş (basîret); kasten (an basîrah); uyanık, açık göz (ayn basîrah); açık delil (mebsar); falcı, kahin (mubassır); göz açıp yumuncaya kadar (lemhu'l-basar); göz muayene cihazı (mıbsar) vb. kelimeleri bu köktendir. Kalp gözü, ileri görüşlülük, basîretle bakmak, tedbirli, sağduyulu, sağ görüşlü olmak deyimleri hep aynı anlamdadır. Akletmek olan taakkul, delil ve âyetlerden sonuç çıkarmayı yani akletmeyi ifade eder. İkan, tezekkür, tevessüm, tefakkuh, seyr ve nazar gibi kelimeler akli kullanmayı anlatırlar.²¹

15 Ebû'l-Hasen Mukatıl b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'ani'l-kerim* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2004), 118.

16 Kaf 50/22.

17 İsfahânî, *Müfredât*, 146, 743-744.

18 el-İsrâ 17/1; eş-Şûra 42/11; el-Hac 22/75.

19 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 16/303-304.

20 İsfahânî, *Müfredât*, 743-4; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/64.

21 Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'de Çok Anlamlılık*, 602-603; Yaşar Nûri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları* (İstanbul: Yeni Boyut Yayıncılık, 2014), 1/92.

Likâ da; karşılaşma, görüşme ve kavuşmadır. Nazar etmek; bakmak, gözlemek, nazar değmek; göz değmek, muntazır olmak; keskin zekalı (hadîdu'n-nazar), nazariye; teorik görüş, fikriyat kelimeleri nazar ile aynı köktendir. Muâyene, temaşa, müşâhede, vech, basar ve basîret, vb. kelimeler de nazar ile yakın anlam alanındadırlar.²²

Tablo 2: Kur'an'da Nazar ile Yakın Anımlı Bazı Kavram ve Deyişler

Nazar (نَظَر)	Görme, bakma, düşünme, bekleme
Rea - Rüyet (رَأَى)	Görmek, bakmak, bilmek, anlamak
Rea aynelyakîn (رَأَى عَيْنَ الْيَقِينِ)	Gözle gözlemlenen kesin bilgi
Şhade (شَهَادَة)	Görünen, müşahede edilen
Ra'yel-ayn (رَأَى الْعَيْنِ)	Baştaki gözüyle görmek
Basar (بَصَر)	Bakmak, anlamak, görmek
Uli'l-ebşâr (أُولَى الْأَبْصَارِ)	Akıl sahipleri, akledip anlayanlar
Ta'mel ebsâr (تَعَمَّى الْأَبْصَارُ)	Basîretlerin, gözlerin körlüğü
Ta'mel kulûb (تَعَمَّى الْقُلُوبُ)	Kalplerin, akılların körlüğü
Hainete'l-a'yûn (خَائِنَةُ الْأَعْيُنِ)	Gözlerin hainliği
Sukkire ebsâr (سُكِّرَ أَبْصَارُ)	Basîret sarhoşluğu, aldatılma, algı
Lemhi'l-basîr (لَمَحَ الْبَصِيرُ)	Göz açıp kapama gibi kısa görmek
Rakîb (رَقِيب)	Gözetlemek, kontrol etmek
İrsad (إِرْصَاد)	Gözetleme yeri, gözlemlemek
İdrâk (دَرْكٌ)	Firâset, akıl gözü ile nazar, anlamak
İ'tibar (إِعْتِبَار)	Nazar, ibret alıp ilkeler çıkarma
Tefekkür (تَفَكَّرَ)	Nazar, düşünme ameliyeleri tamamı
Teakkul (تَعَقَّلَ)	Nazarın başını kurma, akletme
Tefekkuh (تَفَقَّهَ)	Geçmiş ve gelecek düşünmeyi fihketme
Tezekkür (تَذَكَّرَ)	Zikr, geçmişe nazar etme, düşünme
Tedebbür (تَدَبَّرَ)	Geleceğe nazar etme, düşünme, tedbir

Sonuç olarak nazar (نَظَر) kavramı bir şeyi algılamak ve görmek için gözü, dikkati ve uzbakışı ona çevirmek, bakmak, araştırma, gözlem ve yöntem gibi semantik anlamlandırılır. Bilinmeyeni ya da görülmeyeni görmek, ilim elde etmek için bilinen ve görünenleri bir kurala göre sıralamak, sonuç çıkartmak da nazar ve istidlâl kavramıyla ifade edilir. Geniş bir anlam alanına sahip nazar kavramının rü'yet, basar, rakîb, idrâk vb. gibi bir çok terim, kavram ve deyişle epistemik ve semantik ilişkili olduğu da söylenebilir.

22 Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed er-Râzî, *Mefatihü'l-gayb* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1981), 6/198-199.

2. İstidlâl/Bilgi Edinme Vasıtası Olarak Nazar

Bilgi edinme vasıtası olarak nazar, bir hükmün doğruluk yahut yanlışlığını kanıtlamak için zihnin yaptığı istidlâl, akıl yürütme amelidir. Sultan, âyet, beyyine, ilim, burhan ve hüccet gibi değişik kelimelerle gözlem ve istidlâl kastedilir. İnanç ve nazarın mutlaka delile dayandırılması gerçeğe ve doğruya ulaşmanın vazgeçilmez şartı olarak görülür. İstidlâl ile aynı mânada veya yakın anlamda kullanılan tezekkür, tedebbür, taakkul, tefekkür ve itibar gibi kelimelerde nazar gibi aklın mukayese ederek isabetli sonuçlara varması şeklinde semantik anlamlandırılır.²³ Kelâm âlimleri zorunlu ve zarûrî bilgiler dışında kalan olgu veya varlık alanıyla ilgili bilgi edinmek için düşünme biçimi nazarı sistematize etmişlerdir. Yol göstermek, rehberlik kökünden delille bir husus hakkında hükme varma, sonuç çıkarma, eşya veya varlık hakkında düşünme ve bu yolla henüz bilgisine ulaşamamış şeylerin bilgisine ulaşmak amacıyla zihinde önceden var olan bilgilerin düzenleme, bir araya getirme, böylece bir sonuca ulaşmak çabası nazar kelimesiyle ifade edilmektedir.²⁴ Mâtürîdî'ye göre görünen dünyayı ve özelliklerini gözlemlemesi ve anlaması için insanın doğasında olan görme, bakma ve düşünme gibi duyu ve duygular, bilgi elde etme yollarından en yücesidir.²⁵

Kur'an'da "انظروا/nazar ediniz!"²⁶ ve "أَوَلَمْ يَنْظُرُوا/nazar etmiyorlar mı?"²⁷ ifadeleleriyle gözlem ve akıl yürütme süreçlerinde ilkeler çıkarılması istenir.²⁸ Bir bakıma astronomi, coğrafya, ziraat, botanik, biyoloji, zooloji, kimya, fizik vb. ilimlerin önemine işaret edilir. Körlük ise ilimleri görmemek ve anlamamaktır.²⁹ Asıl körlüğün gözlerde değil göğüslerdeki kalplerin kör olması akletmemesi, anlamaması yani nazar amelini terk etmesidir. Kur'an'da istidlâl kelimesi geçmemekle birlikte mâzî kalıbındaki kökü "delle" akıl yürütme eyleminin söz konusu edildiği bir yerde geçer.³⁰ Mâtürîdî'ye göre nuranî lâtif olan aklın görevi, maddeden şekilleri

23 Yusuf Şevki Yavuz, "İstidlâl", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/325.

24 İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü'rî, *Kitâbu'l-İrşâd* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 25; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille fî usulî'd-din*, tahk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 2004), 1/17.

25 Mâtürîdî, *Tevhid*, 7, 14-15, 174-175.

26 el-En'âm 6/99; Yûnus 10/101.

27 el-A'râf 7/185; el-Gâşîye 88/17.

28 Mâtürîdî, *Tevhid*, 16-17; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/130.

29 el-Hac 22/46.

30 es-Sebe 34/14.

soyutlayarak kavram haline getirmesi, aralarında ilişki kurarak kıyas ile hükümler çıkarabilmesi, insanı doğruya, iyiye, güzele iletmesi, kötü, çirkin ve yanlıştan uzaklığı sağlaması, duyuların algıladığı şeyleri nazarla değerlendirip bilgi haline getirmesidir. Akıl, nazar yoluyla insana bilgi kazandıran ilâhî bir mevhibe ve meleke olur. İnsana verilen en aziz şeye dönüşür. Aklî, iradî, hakikî iman/güven ile insanî ve ahlakî davranışlar yapılabilir. Dünyada ve âhirette ancak başarı ve mükafatlar elde edilebilir. Kalbin perdelenmesi ya da ilahî lanete uğramanın gerekçesi istidlâli ve tefekkürü iradî olarak terketmek ve bu şekilde kötü eylemlerde bulunmakla olur. İnsanın doğasında nazar yetisi olduğunu savunan Mâtürîdî şöyle der:

Allah yaratılmışları iki kısma ayırır. Hakikati idrâk ve ihata edilenler duyularla kuşatılıp algılanır. Akıl, görme, işitme ve ruh gibi duyularla algılanmayan yaratıkların ise fiillerinin izleri nazarla bilinir. Sözelimi Allah'ın varlığına dair bilgiye ulaştıran duysal bilgiler değil, fiillerinin izleriyle nazar sonucu elde edilen bilgilerdir.³¹

Kâdî'ye göre de mükellefler üzerine vâcip olan ilk iş/yükümlülük; Allah'ı isim ve sıfatları ile tanımak olduğundan bu da zarûrî değil nazarî bilgiyle olur. Aklî kemâle ve kudrete muhtaç olduğundan aklın olmaması hâlinde nazar teklifi kabih olduğu gibi kudretin yokluğunda da aynıdır. İnançta akli ve melekelerini dışlayan gaflet, taklîd ve cehâlet yerilir. Sahih nazar için Kâdî, kişinin akıl sahibi olması, delil hakkında önceden bilgiye sahip olması, medlûle dâir şüphe olmaması ve delili de medlule delâlet eden yönde bilmesi gibi şartlar ileri sürer.³² Fasit ve sahih olarak incelenen nazar sâlih amelden sayan Eş'ârî geleneğinden bazı âlimlere göre Allah'ın sıfatları hakkında mükellefe düşen ilk iş nazardır.³³

İlimlerden zarûrî olan bir şey, istidlâlî olmaz; o ilimden istidlâlî olan bir şey ise, zarûrî olmaz. Biri “tümdengelim” (dedüksiyon) yöntemi ki “kıyas” da içindedir, diğeri tümevarım (indüksiyon); tikelden tümele ulaşma, üçüncüsü “analoji” (temsil) yöntemi gibi metodlarla nazar yapılır.³⁴ İlham, mükâşefe/keşf vb. bilgi edinme yollarına açık Eş'ârî kelâm geleneğinin bazı âlimlerinin görüşlerinin aksine Hanefî-Mâtürîdî anlayışın ilham, irfan ve mükâşafenin kaynaklık ettiği veri-

31 Mâtürîdî, *Tevhid*, 9, 11; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/172, 12/369, 15/191.

32 Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 12/10-12; Abdülcebbâr, *Şerh*, 174.

33 Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhu velâ yecüzü'l-cehl bihi* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986), 41; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 1/54-5, 358.

34 Nesefî, *Tebsıra*, 12; Zemahşerî, *Keşşâf*, 6/1274.

lere bilgi değeri atfetmemesi, kontrolsüz kayıt dışılığın kabulüyle ortaya çıkması muhtemel sorunları yok etmeye dönük olmalıdır.³⁵

Mâtürîdî bilginin ontolojisini işlevsel aklı yani “nazar ve istidlâl” ile temellendirmiş, Kâdî de “el-Muğnî fî ebvabî't-tevhid” adlı kelâm eserinin 12. cildini “nazar” konusuna ayırmış, ilim, mârifet, nazar kavramları ve yetmiş civarındaki fasıl altında nazar ile ilgili çeşitli açıklama ve muhalif görüşlerle nazarı incelemiştir. Mâtürîdî ile Kâdî'de bilgi edinme yolu olarak nazar, bir şeyin doğruluk yahut yanlışlığını kanıtlamak için zihnin yaptığı akıl yürütme amelidir. Mükellefin görevi, kitabı okumak, mahlukâta nazar edip araştırmak yani Allah'ı isim ve sıfatları ile tanımak, sâlih amel işleyip ibadete dönüştürmek olduğundan bunlar da zarûî bilgiyle değil nazar/tefekkür/istidlâl ve kesbî çabalarla olabilir.

3. Allah'ın Nazarı ve Allah'a Nazar

“Allah'ın kullarına nazarı” ya da “nazar etmemesi”³⁶ gibi ifadeler ile yedullah, vechullah, aynullah, nagatullah, beytullah ve arşullah vb. gibi Kur'an'da haber verilen niteliklere kelâmî literatürde “sem'i veya haberî sıfatlar” denilmektedir. Allah'ın zatıyla birlikte “nazar” eylemini kullandığımızda haberî bir sıfat olur ve bu konuda âlimlerin dile getirdiği görüşler nazar içinde düşünülebilir. Haberî sıfatların tevil edilip edilmeyeceği hususu ise ayrı bir konudur. Kelâm tarihi, âlimlerin bu konudaki görüşleriyle doludur. Nitekim Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Eş'arî (ö. 324/935) gibi bazı âlimler haberî sıfatların te'vilini uygun görmezlerken Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebbar haberî sıfatların te'vilini aklın idrâki ve doğru ilah tasavvuru temelinde eylemini sâlih ameale dönüştürmesi açısından gerekli görürler.³⁷ Burada nazar eyleminin farklı boyutlarının olduğuna dikkat edilmelidir; Allah'ın nazarı ya da nazar etmemesi (tevfik ve hızlan) ve Allah'a nazar etmek (rü'yetullah) gibi başlıklar altında bu meselenin ele alınması uygun olacaktır.

35 Şaban Ali Düzgün, “Nübüvve İlişkin Sorun Alanları”, *Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı. Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri*, ed. Mahmut Çınar, Esra Delen, M. Raşit Akpınar ve Mehmet Aksüremeli (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları, 2015), 200-201.

36 Âl-i İmrân 3/77; el-A'râf 7/129; Yûnus 10/14; el-Fussile 41/20.

37 İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1923), 1/3; Osman Oral, “Kelâmî Düşüncede Haberî Sıfat Problemi”, *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/14 (2017), 197-200.

3.1. Allah'ın Nazarı ya da Nazar Etmemesi; Tevfik ve Hızlan

Kur'an'da "Allah'ın kullarına nazarı" ya da "nazar etmemesi" gibi ifadeler geçer.³⁸ Literatürde Allah'ın nazar eylememesi anlamında "hızlan/خذلان" terimi de kullanılır. Kur'an'da üç yerde geçen hızlan, sünnetullah denilen yaratılış düzenine güvenmeyen tevekkülsüzlük içeren eylemlerin sonucunu anlatır. Sebep sonuç ilişkisi gibi ilahî yasalara güvenilmesi, azim ve sabırla çalışılması, yaratılış kanunlarına uyulması yani tevekkül istenir. İlmi terkeden hızlanda kalır, uygulayan tevfikle buluşur. Hidâyeti (huzur ve mutluluğu) iradesiyle isteyip amele dökene Allah rahmetiyle lütfeder, dalâleti (zulmü, kötülüğü, musibeti ve mutsuzluğu) işleyene de Allah adâleti, hikmeti ve kudreti gereği dalâleti verir.³⁹ İnsanın düşmanı şeytan kendisine güvenenleri hızlan; yardımsız bırakır, kandırır ve terkeder. Aklını ve iradesini kullanmayıp kanan kişi kendi başına terkedilmiş (mahzûl) olur.⁴⁰ Tefvik itaat, Allah'ın kuluna nazarı, hızlan da isyan, Allah'ın kuluna nazar etmemesidir.⁴¹ "Allah onlara لَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ/nazar etmeyecek"⁴² ifadesini Mâtürîdî, "Allah'a güvenen, yaratılış ahdini yerine getiren ve sâlih amel işleyenlere rahmet nazarıyla bakması başarıları ulaştırması ve saadetle yaşatması, ahdi tutmayanlara, fitratı bozanlara ve hakkı dünyalık karşılığı satanlara rahmet nazarıyla bakmaması, arınıp kendilerini düzeltmedikleri ve tezkiye etmedikleri için gazabı; ateş gibi sıkıntılı hayatı hak ettikleri için elim bir azap vermesi"⁴³ şeklinde te'vil eder. Kâfırda sapkınlık amelinin müminde iman ve hidayet amelinin yaratma veya hidayeti bulmada başarılı kılma ve yardım olan "tevfik", inkârda ise yardımı terketmenin adı "hızlan" olur. "O gün Rablerinden perdelenmiş (muhabbetinden mahrum) olurlar"⁴⁴ ifadesinde olduğu gibi Allah'ın nazar etmemesi; Allah'ın mahşerde "لَا تُكَلِّمُونِ/Benimle konuşmayın!"⁴⁵ demesi gibi kötü ve çirkin ameline karşılık kulun ateş gibi bir hayatı hak etmesidir. Hızlanı tüm ma'siyet ve ukubet; çirkin ve suç amelleri içerdığını belirten Kâdî, hayrı işlemesini planlayan kuluna Allah'ın yardım ettiğini, şerrin işlenmesini

38 Âl-i İmrân 3/77; el-A'râf 7/129; Yûnus 10/14; el-Fussilet 41/20.

39 et-Tevbe 9/70; Yûnus 10/44; Kâf 50/29

40 Âl-i İmrân 3/160; el-İsrâ 17/22; el-Furkân 25/29.

41 Ramazan Altuntaş, "Tevfik-Hızlan, Lütf", *Kelâm El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 432.

42 Âl-i İmrân 3/77; el-Fussilet 41/20.

43 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/433, 6/76, 129, 7/26.

44 el-Mutaffifin 83/15.

45 el-Mûminûn 23/108.

planlayan kulun delillerden uzaklaştığı için yardımsız bıraktığını belirtir. Sebepleri hafife alıp inkâr eden tevekkülsüzlük gösterirse hızlana müstehak olur.⁴⁶

Kur'an'da geçen “Allah يُخَلِّقُكُمْ/sizi hızla bırakırsa..”⁴⁷ ifadesi, kainatta yaratılış kuralları sebeplere yapışmadan amelin yapılamayacağı gerçeğidir. Putlar ya da şeytan gibi varlıklar sebeplere yapışmama yönlendirmesiyle insanı hızlan,⁴⁸ yardımsız bırakır, başarıya ulaştırmaz. İman eden kendi fiiliyle iman eder. Allah'ın yardımı (tevfik) olur. Allah'ın kendisine güvenenlere nazarı yani tevfiki olduğu gibi güvenmeyenlere de hızlanı vardır.⁴⁹ Allah'ın nazar etmemesi, Allah'ın ‘ko-nuşmaması’ ve ‘bakmaması’⁵⁰ gibidir. Kendi haline bırakmak ve yardımı kesmek, tevfik, nusret, nimet ve lütuf kelimelerinin zıddı olarak “hızlân”, Allah'ın yaratılış kurallarına uymayan kuluna hak ettiğini vermesidir.⁵¹ Buna göre hızlan, kötülükleri yapanların kalbindeki korku olabileceği gibi fikrî açıdan güçsüz bırakılıp kötülen-mesi de olabilir. Dünyada gören biriyken neden kör olduğu sorusuna cevaben “Sana âyetlerimiz geldiği halde onları unuttun ciddiye almadın. Sen de unutulacaksın”⁵² denilir, bu durum gaflet ve fıkla nitelenir.⁵³ Kâdî'ye göre hızlan, nefsiyle başbaşa kalması sonucu insanın ilahî rıza dışı amelleri işlemesi, karşılığında ateş azabı ve musibeti bulması dalâleti satın almasıdır.⁵⁴ Kulun günahı seçmesi ve işlemesinde Allah'ın rızâlığı yoktur.⁵⁵ İradesiyle günahı işleyen kullarına Allah bunu yerine getirmede güç verirse de günah yolunda rızâsı olmadığını belirtmekle aslında psi-kolojik anlamda onu yardımsız bırakmış olur.⁵⁶ Mâtürîdî'ye göre tevfik, kulun hayırlı amellerde ilahî desteği hızlan ise kötü amellerde yardımsız bırakılması iken, Kâdî'ye göre tevfik, imana güç yetirme, sâlih amel işleme takatı, hızlan da kulun isteği ve ameline karşılık Allah'ın kuluna hızlan ve mahzulun hükmünü verme-sidir.⁵⁷ Mâtürîdî, “inatla hak ve hikmetlerden yüz çevirme” tekzip ve inkâr gibi

46 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/433, 6/76, 129, 7/26; Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdil-cebbâr el-Hemedânî, *Müteşâbihu'l-Kur'an* (Kahire: Dârü't-Türâs, 1969), 797-798.

47 Âl-i İmrân 3/160.

48 el-İsrâ 17/22; el-Furkân 25/29.

49 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/345, 14/106; Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, *el-İbâne an usulî'd-diyane*, çev. Mustafa Çevik (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005), 82.

50 Âl-i İmrân 3/77; el-Fussilet 41/20.

51 İsfahânî, *Müfredât*, 333-334; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/460, 8/250.

52 Tâhâ 20/124-126.

53 el-Haşr 59/19.

54 el-Bakara 2/16.

55 Âl-i İmrân 3/160; en-Nisâ 4/108; et-Tövbe 9/96; ez-Zümer 39/7.

56 Abdülcebbar, *Müteşâbih*, 128-129.

57 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/433, 6/76, 129; Abdülcebbar, *Müteşâbih*, 128, 797-798.

gaflet hallerinin insanı hızlana düşürebileceğini söyler.⁵⁸ Kâdî, “dünyada a’ma ise âhirette de a’ma olur”⁵⁹ âyetini “nazarı terk edip akletmekten gâfil kalan, Allah’ın hazırladığı nimetlerden gâfil olur, hızlana düşer”⁶⁰ şeklinde açıklar. Allah’ın nazarı O’nun rahmeti, lütfu, nimeti ve ildir. İnsan aklını kullanıp Allah’ın yaratılış düzenine güvendiğinde “mümin, hidayet ve tevfik”, yaratılış ve sebeplerini red ile uymadığında yalanlayıp hakikatleri örttüğünde “inkâr, tekzip ve küfür”, ilahî düzeni bozduğunda “ifsâd, tuğyân ve şirk”, bilgisiz ve câhilce hareketinde “gaflet” vb. kelime ve kavramlarla⁶¹ açıklanabilir.

Allah’ın nazarı; O’nun kulunu her an gözetmesi, şah damarından yakın olması, her şeyini en iyi şekilde bilmesi, sebeplere yapışıp amel işleyen yani tevekkül eden kulunu saadet ve başarıya ulaştırması “tevfiki ve lütfu” şeklinde te’vil edilebilir. Allah’ın nazar etmemesinden maksat ilahî yaratılışı inkâr ile sosyal hayatta insanî ilişkilerde verdiği ahdi; sözü tutmayanlara Allah’ın konuşmaması ve nazar etmemesidir. Mâtürîdî ile Kâdî’nin bakış açısına göre ilahî yaratılış sünnetullahı tevekkül etmeyen, ilimlere güvenmeyen “tevfik”i reddetmiş Allah’ın rahmeti ve nazarından kendisini iradesiyle çıkarıp hızlan etmiş olur. Aklın ve vicdanın çirkin gördüğü kötü amelleri işledikten sonra bu halinden pişman olmayan, nasûh tevbe ile kendini arındırmayan mutlu yaşam yolunda kendini yenilenmeyenlere mecazî anlamda “Allah’ın nazar etmeyeceği” söylenebilir. Dolayısıyla tevfik ve hızlan kulun amelinin bir karşılığı olmaktadır.

3.2. Allah’a Nazar Etmek; Rü’yetullah

Allah’a nazar etmek kelimî literatürde “rü’yetullah/رؤية الله” başlığı ile tartışılır. Cehmiyye, Hâriciyye, Neccâriyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Mürctie gibi mezhep ve fırkaların çoğunluğu ile İslâm filozofları ve Mu‘tezile âlimleri Allah’ın dünyada ve âhirette görülemeyeceğini, “görmenin cisim, mekân, suret ve yön gerektireceğini”⁶² belirtirler. Sünnî geleneğe mensup Eş‘arî, Mâtürîdî, Gazâlî (ö. 505/1111) ve Râzî (ö. 606/1210) gibi âlimler rü’yetullah’ın dünyada değil yer, yön ve karşılaşma

58 Mâtürîdî, *Te’vilât*, 11/277, 12/206.

59 el-İsrâ 17/72.

60 Abdülcebbar, *Delâil*, 58.

61 Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 12, 272.

62 Nesefî, *Tebsıra*, 1/508; Kâdî, *Şerh*, 1/468-469; Cürcânî, *Şerhu’l-mevâkıf*, 3/187; Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 134; Osman Oral, “Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar’a Göre Rü’yetullah Sorunu”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 29 (2020), 71.

olmaksızın keyfiyeti bilinmeyen bir şekilde (bilâkeyf) âhirette gerçekleşeceğini, nazar ile vech kelimesi yanyana geldiğinde kafadaki iki gözle görmeyi ifade ettiği tezini ileri sürerler.⁶³ Bazıları “Allah’ı görmedikçe inanmayacaklarını” söylemişlerdi.⁶⁴ Mâtürîdî, “Rablerine nazar ederler (نَظَرٌ)”⁶⁵ âyetinde geçen “nazar” kavramına verilen anlama göre farklı teolojik yorumlar yapıldığını belirtir. (نَظَرٌ) kelimesini “Rablerine bakacaklar” şeklinde te’vil edenler Allah’ın görülebileceğini savunurlar. “Amelin karşılığını beklemek” şeklinde anlam verenler Allah’ın görülemeyeceğini söylerler.⁶⁶ Kâdî’ye göre nazar ile rü’yet arasındaki ilişki, işitme ile kulak verme, tadı idrâk etme ile tatma/zevk, kokuyu idrâk etme ile koklama arasındaki ilişki gibidir. Nazar “intizar” anlamında olunca âyet “yüzler o gün parıldamakta Rablerinin sevabını beklemektedir” şeklinde anlamlandırılır. Kâdî’de borçlu, darlık içinde ise ferahlığa kavuşuncaya kadar ona süre tanınması âyetinde “فَنَظَرَةٌ/fenazıratün”⁶⁷ kelimesi nasıl beklemek anlamında ise burada da aynıdır. Melike’nin Süleyman’a hediyelerle gönderdiği elçilerden söz edilirken “onlara hediye göndereceğim sonra da bekleyeceğim (فَنَظَرَةٌ) elçiler ne ile dönecekler”⁶⁸ diyerek Melike sonucu beklemektedir.⁶⁹ Allah’a nazarla ilişkilendirilen bir âyette iyilik edenlere daha güzel bir karşılık hatta “زِيَادَةٌ/ziyade” verileceği anlatılır.⁷⁰ Buradaki ziyade rü’yetullah olarak yorumlanır. İyiliklere karşılık Allah lütfundan “ziyade” de verir.⁷¹ Verilen ziyade Allah’ın adâletiyle değil de rahmeti ve lütfundandır. Mâtürîdî ziyadeyi rü’yetullah şeklinde teolojik yorumlarken Kâdî ise sınırsız rahmetiyle yaptığı ameline fazla verilen sevap ve mükafat şeklinde te’vil eder.⁷²

Allah’a nazarla ilgili diğer bir âyette Hz. Mûsâ’nın “أَرِنِي أَنظُرُ إِلَيْكَ /Rabbim! Bana görün ki sana nazar edeyim!” isteğidir. Allah “لَنْ تَرَانِي/Beni asla göremezsın! Şu dağa انْظُرْ/nazar et; o yerinde kalırsa beni görürsün” cevabını alır. Allah dağa te-

63 Mâtürîdî, *Tevhid*, 540-541; Mâtürîdî, *Te’vilât*, 6/57-58; Eş’arî, *el-İbâne*, 23-24, 29; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehlâ ve’n-nihal* (İstanbul: T.YEK Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/242; Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbüni el-Buhârî, *el-Kıyâye fi’l-hidâye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2014), 147.

64 el-Bakara 2/55; en-Nisâ 4/153; el-A’râf 7/138, 143; Tâhâ 20/86-91: el-Mümin 40/36-37.

65 el-Kıyâme 75/22-23.

66 Mâtürîdî, *Tevhid*, 123-124; Mâtürîdî, *Te’vilât*, 6/48-50, 16/304.

67 el-Bakara 2/280.

68 en-Neml 27/35.

69 Abdülcebbâr, Şerh, 1/394; Abdülcebbâr, *Tenzihu’l-Kur’an ani’l-metâin* (Beyrut: Darü’n-Nahda el-Hadise, trs), 442; Abdülcebbâr, *Fazlu’l-i’tizâl ve tabakatü’l-Mu’tezile* (Beyrut: Darü’l-Farâbî, 2017), 111.

70 Yûnus 10/26.

71 el-En’âm 6/160; Fatır 35/30.

72 Mâtürîdî, *Tevhid*, 540-541; Mâtürîdî, *Te’vilât*, 6/57-58; Abdülcebbâr, *Muğnî*, 4/223.

celli edince dağ parçalanır. Mûsâ bayılır, ayıldığında tevbe eder.⁷³ Mâtürîdî'ye göre Allah'ın dünyada görülmezliğine bu âyet bir delildir.⁷⁴ Kâdî'ye göre bu, Allah'ın dünyada ve âhirette hiçbir şekilde görülemeyeceğini anlatır.⁷⁵ Nazarla ilişkilendirilen bir âyette ise “O’nu ebsârlar/ basîretler/anlayışlar idrâk edemez; ama O, ebsarları idrâk eder. Rabbiniz tarafından basîretler gelmiştir. Gören kendi nefsi için görür, kör olan kendi zararınadır”⁷⁶ denilir. İdrâk, gözle görmeyi, akletmeyi ve anlamayı ifade eder. Basar ile birlikte rü’yet anlamını da içerdği söylenir. Allah zâtıyla değil fiil, isim ve sıfatlarıyla idrâk edilir, tanınabilir ve anlaşılabilir denilir. Mûsâ’nın Rabbi görmesi dağın durmasına bağlıdır. İlahî yasalara güvenmeyen ve sâlih amel işlemeyenlerin cennete girmeleri nasıl imkânsız ise Mûsâ’nın Rabbi görmesi de dağın paramparça olup yerinde durmaması gibi imkânsız bir iştir. Allah’ın varlığının mahiyetini idrâk mümkün olmadığından rü’yetin kabulü O’nun yaratılmışlara benzemesi, bir mekân ve cihette yer almasını doğurabilecektir.⁷⁷ Mâtürîdî'ye göre Allah’a nazar ve rü’yet keyfiyetinin esası; nasıl ve niceliği açıklanmadığına göre Kur’an’daki ile yetinmek, yaratılmışlığı çağrıştıran anlamları uzak tutmak (*tenzîh*), zannî bilgiyle te’vile girişmemektir (*bilâkeyf* ve *tevakkuf*). Kâdî'ye göre Allah cisim olmadığından dünyada ve âhirette görülmesi imkânsızdır.⁷⁸ Dolayısıyla Allah’ı tenzih ve senâ Mâtürîdî’de Allah’a nazarla yani rü’yetle Kâdî’de ise Allah’a nazar etmeme yani rü’yetin olmamasıyla gerçekleşir.

4. Göz Değmesi Nazar; İsâbetü’l-Ayn

Nazar, göz değmesi ile ilişkilendirilir. Haset ya da hayret duyu ve duygusu göz ve bakışla nazar değdiği iddia edilir. Bir canlı veya objeye hayranlık ve övgü ya da haset ile nazar etmeye “isâbetü’l-ayn” denilmiştir.⁷⁹ Nazar değmesini kabul edenler “nazar” geçmemesine rağmen Kalem sûresi 51-52.âyetteki (بِأَبْصَارِهِمْ) ifadesini delil alırlar. Mâtürîdî âyetin te’vilinde göz değmesi nazarın gerçek ya da mecazî

73 el-A’râf 7/143.

74 Mâtürîdî, *Tevhid*, 120; Mâtürîdî, *Te’vilât*, 6/48.

75 Abdülcebbar, Şerh, 1/446.

76 el-En’âm 6/103-104.

77 Abdülcebbar, *Muğnî*, 4/162; Abdülcebbar, *el-Muhtasar fî usûli’l-din* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 59.

78 Mâtürîdî, *Tevhid*, 120, 128, 134; Mâtürîdî, *Te’vilât*, 6/53, 58; Abdülcebbar, *Muğnî*, 4/162; Abdülcebbar, Şerh, 1/394-395.

79 Salime Leyla Gürkan - İlyas Çelebi, “Nazar”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2006), 32/443; Özgür Taburoğlu, *Nazar Başkası Nasıl Görür* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2021), 22.

anlamda olabileceğini söyler. Bu, özel kimselerle ilgili “isâbetü’l-ayn” olabilir.⁸⁰ Kâdî ise bu âyete dayanarak “isâbetü’l-ayn haktır” tarzı görüşlerin tutarsız ve gerçeklikten uzak olduğunu belirtir. Ona göre bu âyetten maksat, Kur’an kıraatına; hikmet ve hanîf ilkelerine karşı inkârcıların mekruh/kerih görülen nazarları, dalâlete düşürücü görüşleri ve bakışlarıdır. Eğer “kötü niyet ve bakışlarla göz (değmesi) hak olsaydı Kur’an’da bu suça karşılık bir ceza konulurdu. İyi ve güzel bakışlarla da dünyalık büyük yararlar olurdu. Böyle bir şey fizikî ve biyolojik sebepler da-iresinde olmamıştır”⁸¹ der. Burada yaratılış kanunları ve ilkelerine güvenmeyen inkârcı ve nankörlerin yaptıkları kötülüklerin müsebbibi olarak “nazar değmesi” denilerek nefsindeki hâin bakış ve sudurların gizledikleri⁸² kötü niyet, fikir, söylem ve eylemlerin sorumluluğunu canlı ve cansız varlıklara veya dehr/zaman, talih, baht vb. şeylere atmanın bir eleştirisi vardır. Âyet, hastalık, talihsizlik, olumsuzluklar, gerekçesi bilinmeyen ölümler, bilinçli veya bilinçsizce yapılmış hasedle nazar; isâbetü’l-ayn ile ilişkilendirilen eski kültür ve mitolojik bilgilerle yoğrulan cahiliye dönemindeki nazar inancına bir reddiyedir.⁸³ Âyet öncesinde Yûnus’un İslâm’ın hanîf ilkelerini inkâr eden kavmini terketme sabırsızlığı gibi Hz. Muhammed’e kavmine tebliğde sabırsızlığı konusunda azim ve psikolojik motivasyon desteği verilir. İslâm’ın hikmet ve hükümlerini anlatan zikir işiten inkârcıların onun derin anlam ve belâgatını red ve inkâr gerçeği vardır. Âyette geçen z-l-k (زَلَّكَ) kelimesi, “kâfir, müşrik İslâm hanîf dışı görüş ve anlayışlarıyla öldürmek de dâhil hak yol sırat-ı müstakîm’den ayağını kaydırmayı, İslâm’ın ilke ve hikmetlerine uygun görüşü değiştirmeyi, etkilemeyi ve saptırmayı”⁸⁴ ifade eder. Buna göre “لَيُزِلْنٰكَ بِاَبْصَارِهِمْ” ifadesi “basîretleri(bakış, görüş ve kanaatleri)yle neredeyse sırat-ı müstakîm’den kaydırma, vazgeçirme sonunda yok etme, İslâm’ın hanîf ilke ve hikmetlerini küfre değiştirme teşebbüsleri”⁸⁵ şeklinde anlamlandırılabilir. Bu, Hz. Muhammed’e hitaben “gâfillerin arzularına uyma! Haddi aşana boyun eğme! Şüpheye düşenlerden, hâinlerden, müşriklerden olma!”⁸⁶ ikazları gibidir. Zikrin; evrenin değişmez yasalarının (sünnetullah) ya da Kur’an’ın öğütlerinin hatırlatılması ile münafıklar yüz ifadeleri ve konuşma tarzlarından tanındıkları gibi⁸⁷ bakış açıları, basîret ve

80 Mâtürîdî, *Te’vilât*, 16/43-44.

81 Abdülcebbar, *Müteşâbih*, 431.

82 el-Mümin 40/19-20.

83 Gürkan - Çelebi, “Nazar”, 32/443.

84 İsfahani, *Müfredât*, 462; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 10/144-145.

85 el-Bakara 2/109.

86 el-Bakara 2/147; en-Nisâ 4/105; Yûnus 10/105; el-Kehf 19/28.

87 Muhammed 47/30.

görüşlerinden tanınabilir. Kâfirlerin yalan ve bâtil görüşlerine boyun eğmeyip İslâm'ın âlemlere hitap eden hüküm ve hikmetlerini “beşir ve münzir”⁸⁸ niteliği olan nebi ve resullerin tüm insanlara sabırla tebliğ istenir. Gönlün inkâra doğru kaymaması için konuyu değiştirinceye kadar kâfir ve müşriklerle oturulmaması⁸⁹ isteği de böyledir. İnsan gaflet hallerinde şirke, küfre ve zulme meyledebilir. Mâtürîdî ile Kâdî'ye göre bu âyette göz değmesi isabetü'l-ayn inancı ile ilgili kesin bir delil alınabilecek bir te'vil âlimlerce yapılmamıştır.

Nazar geçmemesine rağmen “isabetü'l-ayn” olarak yorumlanan bir başka âyette Yakub'un çocuklarını Mısır'a gönderirken aynı kapıdan değil görevlilerin dikkatini çekmemek için şehre “farklı kapılardan girmeleri”⁹⁰ tavsiyesidir. Mâtürîdî'ye göre ikinci gidişlerinde hapis ya da öldürülme riskine karşı tedbir olarak ayrı kapılardan girmişlerdi.⁹¹ Kâdî'ye göre de bu tavsiye bir tedbir niteliğindedir. Bir sonraki âyette⁹² her âfet ve belayı savuşturmada akıllı insana düşen sebeplere riâyetle tedbir alıp korunmak, doğal olayları felâkete ve musibete dönüştürmemek önerilir. “Allah'tan başkası bir kimseye zarar veremez ya da olumsuz bir hali O'ndan başkası üzerinden kaldıramaz”⁹³ ifadesi kul üzerinde gerçek anlamda mutlak güç ve hakimiyetin Allah'ta olduğu ilah tasavvurunu açıklar. Bir yönüyle ilahî ilke ve kurallara güvenmeyi isabetü'l-ayn gibi zararlı bakışlara itibar edilmemesi anlatılır.⁹⁴ Allah'ın yegâne müessir ve kudret sahibi olduğu akidesini sarsan herhangi bir yaklaşım kelâmî açıdan uygun görülmebilir. Haset edenin yapabileceği şer türü amellerinden Allah'a sığınma yani şiddet, hile, kandırma ve entrikalardan sebeplere uyup gerekli tedbirleri alarak kötülüklerden korunmayı istemek de⁹⁵ ilahî yaratılış sistemi içindedir.⁹⁶ “Haset ettiğinde hasetçinin şerrinden”⁹⁷ âyetinin te'vilinde Mâtürîdî “Allah'ın sezgiyle bazı gözlerde sırlı bir etkinlik yaratması mümkündür, sonuçları da zararlı olabilir. Bakan ve bakılanlar için bu tür kötülüklerden sığınılmasını ve korunulmasını Allah'ın kullarından istemiş olabileceği” te'vilini yapar. Bu âyete yaptığı ikinci bir te'vilde haset edenin kapıldığı duygunun tesiriy-

88 el-En'âm 6/48; el-Bakara 2/119; el-Mâide 5/19; İbrahim 14/44; el-Fâtur 35/24.

89 en-Nisâ 4/140; el-En'âm 6/68.

90 Yûsuf 12/67.

91 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/333.

92 Yûsuf 12/68.

93 el-En'âm 6/17-18.

94 Abdülcebbar, *Tenzih*, 193-194.

95 el-Felâk 113/1-5.

96 Abdülcebbar, *Tenzih*, 489; Zemahşeri, *Keşşâf*, 3/648.

97 el-Felâk 113/1-5.

le entrikalara ve fitnelere yol açacak çeşitli faaliyetlere sebep olmasıdır ki bunlar aslında basit faktörler olmasına rağmen sonuçta zarar olabilir. Münâfıkların “her çılgılığı kendi aleyhlerine sanırlar, kendilerinden sakının!”⁹⁸ önerisi gibi onlara karşı dikkatli olunması istenir ve “şeytanın hile ve tuzağı kesinlikle zayıftır”⁹⁹ ifadesiyle kötü niyetli kişilerden sebeplere sarılarak sığınılmasını Allah’a her şeyde tevekkül istenildiğini söyler.¹⁰⁰ Mâtürîdî’nin bu ikinci te’viline katılıyoruz. Kâdî’ye göre de yaratılış sebeplerine uyan aklı ve iradesi güçlü kişilere aldıkları tedbirlerle heset bakışın, görüşlerin ve sözün, dalâlete ileten hile ve tuzakların fazlaca etkisi de olmaz. Kibir, haset gibi şeytanî niteliklere sahip olanların cehalet, sihir, büyü gibi vb. yalan ve aldatma üzerine kurulu düzenin gerçekler karşısında zayıf, tutarsız ve dayanıksız olmasıdır. Sihir gerçekliği olmayan aldatmak, şaşırtmak ve göz almak olduğundan olmayan bir şeyi göz gerçekte serap gibi var zanneder. Sihir gözleri alır, hakikatte ise geçersizdir. Gerçek bilgiye galip gelemeyen, sihirbaz da felâha eremez.¹⁰¹ Hased edenlerin Hz. Muhammed’e sihir gibi gizemli kötülükler yapılmasını ahâd rivayetlere dayandığı için kabul etmeyen Kâdî, “sebepler dairesinde küçük sanılan şeylerin büyük zararlarına karşı tedbir ilahî emir gereğidir. Akrep ve yılanın ani sokmalarından sığınılması gerektiği gibi hased edenin de söz, iftira, tuzak ve gizli açık her çeşit hilelerinden sebepler dairesinde her zaman korunmak aklın gereklerindendir”¹⁰² der. Tercübî ilim, delil ve âyetler iyi, güzel, doğruyu akılla seçmeyi ve iradeyle içtenlikle sâlih amele dönüştürmeyi öğütlerken şeytan; nefsin aşırı arzuları, benlik, içgüdü, çıkarlar, tutkular ve kötü dürtüler gibi birçok neden akla ve iradeye etki edebilir. Bilimsel olarak telekinezi-psikokinezi ve parapsikoloji kavramları üzerine isabetü’l-ayn şeklinde kesin bir yargıda bulunmak zordur. Beyin ve zihin gücüyle iletişim kurma anlamında psikokinezi ile nazar; bakış arasında ciddi farklılıklar vardır.¹⁰³ Sihir, büyü ve nazar gibi hususların, kötü niyetli, haset karakterli şeytanî dürtü ve içgüdülerin tesiriyle daha çok kişinin psikolojisi ve kabul ettiği inançlarıyla ilgili olmasıdır. Kur’an, eski kültür ve mitolojik bilgilerle yoğrulan cahiliyedeki nazar değmesi yani isabetü’l-ayn tasavvuruna reddiye gibi sunduğu önerilerle aklın ve iradenin yaşam üzerinde etkisi ve sorumluluğun önemini her fırsatta vurgular.¹⁰⁴ Doğru inanç ve sıhhatli psikoloji ile başarı ve saa-

98 el-Münafikun 63/14.

99 en-Nisâ 4/76.

100 Mâtürîdî, *Te’vilât*, 17/394.

101 en-Nisâ 4/76; Yûnus 10/77, 81; Tâhâ 20/69; en-Nûr 24/39; el-Münafikun 63/4.

102 Abdülcebâr, *Tenzih*, 489; Abdülcebâr, *Müteşâbih*, 779.

103 Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990), 202-203.

104 el-Hicr 15/40; Sâd 38/83.

detle yaşanabilir. Mâtürîdî'ye göre şeytandan gelen tahrikleri farketme ile donatılan insanın yükümlülüğü; şeytanî vesvese ve melekî ilham gibi manevî psikolojik hayatı konusunda dikkatli olmaktır. Kâdî'ye göre de aklı ve iradesi güçlü hakikî iman sahibi sünnetullah'a uygun aldığı tedbirlerle üzerine düşen yükümlülük ve sorumlulukları yaptığı takdirde her tür bakış, görüş, söz, hile ve tuzakların etkisinde kalmaz.¹⁰⁵ Kur'an'da erkek ve kadınlardan “يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ/ basîretlerini, bakışlarını ya da görüşlerini ifrat ve tefritten kısımları aşırılıklardan sakınmaları”¹⁰⁶ istenir. “Gadd” kelimesi; sesi¹⁰⁷ ve bakışı kısmak gözle ve sesle şiddeti içeren rahatsız edici aşırılıklardan kaçınmayı i'tidal ve vasatlığı¹⁰⁸ ifade eder.¹⁰⁹

Mâtürîdî'ye göre bakılması zararlı şeylerden gözün çevrilmesi, bir başkasını taciz anlamında psikolojik şiddetten kaçınmayı, başkalarında bulunan nimetlere karşı bakışın ve duyguların kontrol edilmesidir. Karşıt cinse taciz bakış hem kendi hem de başkalarının psikolojik sıhhati açısından yasaklanır. İnsanca ve mutlu yaşam için sesin kısılması sesle taciz ve göz estetiği görüntünün bozulmaması gibi psikolojik şiddet de içerebilir. “Dünyanın farklı güzelliklerine göz dikme! Kibir ve çalımı yürüme! Malları ve evlatlarına taaccub etme imrenme!”¹¹⁰ gibi nefsin aşırı arzularının kontrolü de olabilir.¹¹¹ Göz veya kulak aracılığıyla gelen bâtil, yanlış bilgiler akıl süzgecinden geçirilmeden kalbe gelirse orası kirlenir, şüphe, korku, ümitsizlik, nifakla içi dolar, hastalanır, katılaşır, perdelenir, körleşir, sonunda psikolojik mühürlenme (tab-ı ve hatm-ı kalp) gerçekleşir.¹¹² Bu durum kulun kendi yaptığı iç ve dış amellerinin bir sonucudur. İnsanın iradesi fert ve toplumda çok değerli olduğundan¹¹³ kendisinden izin alınmadan iradesi dışı bakış, söz ve eylem onun izzet ve onuruna hakaret, şiddet ve zulüm olur. Psikolojik şiddet yönü ile insanın uğradığı her türlü maddî zarardan daha ağır kabul edilir. Gönülün kırılması ile amelin iptali de sözkonusudur.¹¹⁴ Bir insanın onurunu hafife alan ya da kıran

105 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 17/404-405; Abdülcebbâr, *Muğnî*, 9/34-35; Osman Oral, “Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebbâr'da Teolojik Obskürantizm Sorunu ve Hakikî İman”, *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/31 (2021), 81-83.

106 en-Nûr 24/30-31.

107 Lokmân 31/19.

108 el-Bakara 2/143; el-Fussilet 41/30.

109 İsfahânî, *Müfredât*, 756.

110 et-Tevbe 9/55; Tâhâ 20/131; Lokmân 31/19.

111 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/250, 10/136, 11/237.

112 el-Bakara 2/10, 171; Âl-i İmrân 3/151; et-Tövbe 9/45, 77, 125; el-Hac 22/46, 53; el-Bakara 2/171.

113 el-Enfâl 8/53; er-Ra'd 13/11.

114 el-Bakara 2/263-264.

şiddet sadece fiziksel değil söz ve bakış ile de yapılabilir.¹¹⁵ Fizikî şiddet gibi somut sonuçları olmadığından bazı kişiler uğradığı psikolojik şiddeti farketmeyebilir. Stress ve depresyonun arka planında psikolojik şiddetin yattığını bilmeden intihara iletebilen bu sinsî saldırıyla maruz kalınabilir.¹¹⁶ Gözler ve bakışlar duyu ve duyguları ele verebilir. Başkasını etkilemek, düşünceleri aktarmak, hissettiklerini paylaşmak için gözler ve bakışlar sözsüz iletişimin birçok türünde olduğu gibi ilişkinin düzey ve yapısına, duyu ve duygulara, beklentilere, güç ilişkisine ve bağlama göre farklı anlamlar taşıyabilir. Bir bakış dostluğu da düşmanlığı da anlatabilir. Ruhun aynası gözlerin bakışı iç âlemi dışa yansıtabilir.¹¹⁷ Göz ile bakışın temel işlevi bir başkasıyla iletişim ve gözlemdir. Yüz ifadeleri, konuşma tarzı ve bakışlarından insanın iç dünyası belki de bu şekilde “yüzlerinden, konuşma tarzlarından, sözleri eğip bükme”¹¹⁸ gibi hallerle tanınabilir. Bakış ve gözlemle yaratılış sisteminde emir ve hikmetlerinde hiçbir uyumsuzluk ve hikmetsizlik olmadığı¹¹⁹ anlatılır. Bununla ilahî hüküm ve hikmetlerin idrâki istendiği gibi göklerdeki ahenk ve düzenin yeryüzünde de insanlar eliyle olabilmesi, dolayısıyla insan aklı, özgür iradesiyle yaptığı amelinin önemi halife; imar ve ıslah görevi öne çıkartılır. İnanç, konum, cinsiyet vb. ayırımı olmadan vahdet/biz bilinci temelinde insanca yaşam insanların ortak sorumluluğu denilebilir. Gözlerin hâinliğini (حَايَنَةُ الْأَعْيُنِ) de sadırların/gönüllerin gizlediğini en ince ayrıntısına kadar bilen Allah hakka göre adâletle hükmeder.¹²⁰ Kontrolsüz duyu ve duygular, içgüdü ve dürtüler zararlı olabilir. Hiyânet ve nifâk aynı anlam alanında olduğundan hâinlik sözleşme ve emanete gizli olarak bozmayı nefesine ve başkalarına zarar vermeyi ifade eder.¹²¹ İnsan, söz, kulak ve gönül gerekenleri yapmadıkları ile iyi ve kötü, güzel ve çirkin hâin bakış, duyuş ve onayları gibi her şeyden de sorumlu olur.¹²²

“Gözlerin hâinliği ve sudurların gizledikleri”¹²³ ifadesi aslında kalpte gaybî âlemdeki çirkin, kabih, sefeh, kötü niyet ve düşüncelerle yapılan her bir amelin

115 Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/644.

116 Marie-France Hirigoyen, *Manevi Taciz Gündelik Hayatta Sapkın Şiddet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 2; İbrahim Yıldız, *Kur'an'da Psikolojik Şiddet* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2021), 24.

117 Ahmet Halûk Yüksel, “Sözsüz İletişim: Etkili İletişimin Temeli”, *Etkili İletişim Teknikleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019), 196-197.

118 el-Bakara 2/273; Muhammed 47/30.

119 el-Mülk 67/3-4.

120 el-Mümin 40/19-20.

121 İsfahânî, *Müfredât*, 370-371.

122 el-İsrâ 17/36; el-Mümin 40/19-20; en-Neml 27/74.

123 el-Mümin 40/19-20.

sorumluluğuna işaret sayılabilir. Allah hâin göz bakışı ve kalbî hallere göre hükmeder, asla haksızlık yapmaz.¹²⁴ Kendine yapılan hâinlik ve haksızlık “nefse zulüm”¹²⁵ deyişiyle ifade edilirken başkalarına yapılan hıyanet, zulüm ve haksızlıklar “seyyie ve münker”¹²⁶ kelimeleriyle anlatılır. Nazarın “hoşnut nazarla bakmak”, “kızgın nazarla bakmak” ve “küçümseyici nazarla bakmak” gibi yönlerle incelenebileceğini belirten Kâdî, şâirin “gözler ve küçümseyici bakış, kalbin gizlediği ve kinle gömdüklerini bana bildirir” sözü gibi gözlerle bakış tarzları farklıdır, der. İnsan iç nazar (min nefsihî) ve dış nazarla (mine’l-hâriç) kendi yönelim (kasıd) ve güdülerine (devâî) göre amelinin gerçekleştiğini bilir.¹²⁷

Dolayısıyla akıllı insan güdü ve dürtülerini kontrol etmekle yükümlü ve sorumlu olur.¹²⁸ İnsanın gaybî iç dünyasının incelemesi iç gözlem, içe nazar (introspeksiyon), bakışlarla akıl, kalp gözlerinin perdelenme ve mühürlenme süreçlerinde bakış ve görüşün önemi yadsınamaz. Tâhir ve münib kalp, psikolojik hastalıklardan arınmış sıhhatli hal olduğundan gönüllerin temizliği, gözleri memnû; yasak ve istenmeyen şehvî bakışlardan korumakla olduğu düşünülebilir. İç âlemini, aklı, kalbi ve nefsinin kötülüklerden arındırması (tevbe-i nasûh), azim ve sabırla hayata tutunması, maddî, manevî, biyolojik, psikolojik ve fizyolojik her tür zararlı hal ve unsurdan akıl, vicdan ve kalp fitratını ve sıhhatini koruması akıllı insanın sorumluluğudur. Dolayısıyla her uzvun yaratılış hikmetine uygun ameli konusunda akıllı insanın hesaba çekileceği sorumluluk bilinci takvâ¹²⁹ ile her ânını üretime, sâlih amele ve ibadete dönüştürmesi önerilmektedir.¹³⁰

Mâtürîdî ile Kâdî’ye göre “gözlerin hâin bakışı” bakılması helâl olmayan hem kendi hem de bir başkasının psikolojik sıhhatine zarar verici tarzda mahrem özel şeylere kontrolsüz bir şekilde bakmak, göz ile bakışı ya da görüşünü aşırılığa ve şiddete vardırarak, şeytanî fikir ve bakış açılarına sahip olmak şeklinde yorumlanabilir. “Sudurların gizlediği şey” ise insanın benimsediği ancak farklı nedenlerle ikrâr ve amel olarak dışa yansıtamadığı fırsat bulunduğu eyleme döküp yapacağı kötü maksatlı şeytanî niyet ve düşüncelerdir. Bununla Allah’ın gizli ve

124 Râzî, *Mefâtiḥ*, 27/53.

125 el-Enbiyâ 21/87; el-Kasas 28/16.

126 Âl-i İmrân 3/104; en-Nisâ 4/31; et-Tevbe 9/102.

127 Abdülcebbar, *Muğnî*, 9/21-22; Abdülcebbar, *Şerh*, 1/392.

128 İzutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 272; Osman Demir, *Kâdî Abdülcebbar’da İnsan Psikolojisi* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 40.

129 el-Mâide 5/27; el-Hac 22/37.

130 Abdülcebbar, *Şerh*, 2/294.

açık, görünen ve görünmeyen her şeyi bildiği ve haberdâr olduğu idrâke sunulmaktadır. Kem gözle bakışın güneş gibi bir tesirinin mümkünlüğünü kabul eden Mâtürîdî'nin aksine Kur'an'daki nazar ve ebsar kelimelerine mitolojik, zannî ve ahad rivâyetlerle isabetü'l-ayn; göz ve nazar değmesi şeklinde akıl, irade, insanî ve ahlakî sorumluluğu kaldırıcı veya başkalarına atabilecek epistemolojik, semantik ve teolojik te'vil Kâdî açısından tutarlı görülmemektedir.

Sonuç

Kur'an'da 129 kez geçen nazar kelimesi kelâmî düşüncede akıl ve tefekkürün önemi "istidlâl", Allah'ın kuluna nazarı ya da nazar etmemesi "tevfik ve hızlan", Allah'a nazar "rü'yetullah" ve birine haset ve taaccupla nazar etme "isabetü'l-ayn" gibi konularla semantik ve teolojik tartışılmıştır. Kelâm âlimleri Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebâr'a göre bilgi edinme yolu olarak nazar, zarûrî bilinmeyen Allah'ı isim ve sıfatlarıyla bilmeye ve tanımaya (marifetullah) ulaştırır. Bu yönüyle nazar, bir şeyin doğruluk yahut yanlışlığını kanıtlamak için zihnin yaptığı akıl yürütme amelidir. Mükellefin görevi yaratılış kanunlarına güvenip "amel-i sâlih" işlemek ve yaratılış hikmeti "ibadete" dönüştürmek olduğundan bunlar da zarûrî bilgiyle değil kesbî ve nazarî bilgiyle mümkündür. Nazra kelimesiyle; göz ile bakmak, gözlem anlamında akıl ve kalp gözüyle gördüğü şeyler, tecrübî olaylar üzerinde sorgulamak, araştırmak, düşünmek "tefekkur", aklın görünenle görünmeyen arasında ilişki kurması "istidlâl", kalp ve işlevsel aklın nazarı "firâset ve basret" anlamında arkeoloji, astronomi, coğrafya, tarım, botanik, biyoloji, zooloji, psikoloji, sosyoloji, kimya, fizik vb. ilimlere dikkat ve gözlem ile araştırma yapılmasına işaret edilmektedir. Allah'ın yarattığı kitap; kainat ilimlerini öğrenmek ve insanlığın faydasına sunmak bütün övgülere layık olur. Kul böylece tevfiği; başarı ve saadeti hak eder.

İslamî düşüncede nazar kelimesi bir başka açıdan hayret ve kıskanılan bir nazarla bakmak isabetü'l-ayn göz değmesi şeklinde epistemik ve semantik algılanır. Kur'an'da Kalem sûresi 51-52.âyetteki "(بِأَبْصَارِهِمْ)" görüşleriyle/bakış açılarıyla/fikirleri ve kanaatleriyle neredeyse seni (sırat-ı müstakîmden) kaydıracaklardı" ifadesinde nazar kelimesi geçmemesine rağmen konu delillendirilir. Nazar geçmediği halde isabetü'l-ayn şeklinde yorumlanan bir başka âyette Ya'kub'un çocuklarını Mısır'a gönderirken şehre aynı kapıdan değil ayrı ayrı kapılardan girmeleriyle ilgili fizikî bir güvenlik ve tedbir öğüdüdür. Bu ve benzeri âyetlerin te'vilinde isabetü'l-ayn olabilirliğini kabul eden Mâtürîdî'nin aksine Kur'an'da geçen nazar

veya basar kelimelerine ahad rivâyetler, zannî ve mitolojik bilgilerle isabetü'l-ayn gibi insanın özgür iradesini yok edici semantik ve teolojik yorumlar Kâdî Abdülcebâr açısından uygun görülmez. Haset, hayret, kin vb. duyu ve duygularla söz ve bakış ile yapılan taciz bakışlar psikolojik ve fizyolojik şiddet kapsamında Kur'an'da yasaklanır. Gözlerin hâinliğini de gönüllerin gizlediklerini de en iyi bilen Allah adâletle hükmeder. Kulak, göz ve gönül yapması gereken yükümlülükleri yapmadıkları ve işitme, görme ve gizli niyetler gibi yapılan iradî amellerden de sorumlu olurlar. “Allah’ın nazarı” ve “Allah’ın nazar etmemesi” gibi Kur'an'da haber verilen Allah ile ilgili niteliklere kelamî literatürde sem’î veya haberî sıfatlar denilir. Mâtürîdî ile Kâdî’ye göre tecsim ve teşbih düşüncelere düşülmemesi ve ilahî tenzih açısından bunların semantik te’vili gerekir. Buna göre Allah’ın nazarı; O’nun kulunu her an gözetmesi, şah damarından daha yakın olması, her şeyini en iyi şekilde bilmesi, sebeplere yapışıp tevekkül edip amel işleyen yani kulunu Allah’ın saadet ve başarıya ulaştırması “tevfiki ve lütfu” şeklinde te’vil edilebilir. Allah’ın kuluna nazar etmemesi; rızası dışında yaptığı kötü amellerle kulun ilahî sevgi ve rahmeti istememesi, âyet ve ilkeleri unutması O’nun da kulunu unutması, rahmeti ve yardımını kesmesi yani “hızlanı” olarak yorumlanır. Mâtürîdî’ye göre tevfik, tevekküle hareket eden kulun hayırlı amellerde ilahî desteği; hızlan ise kötü amellerde yardımsız kalmasıdır. Kâdî’ye göre tevfik, imana güç yetirme, sâlih amel işleme takatı, hızlan da kulun isteği ve ameline karşılık Allah’ın kullarına yardımsız bırakılmışlar (mahzulun) isim ve hükmünün verilmesidir. Mâtürîdî ile Kâdî’nin bakış açısına göre ilahî yaratılış sistemine güvenip tevekkül etmeyen, yaratılış kanunları sebeplerine uymayan “tevfik”i reddetmiş Allah’ın rahmet ve yardımının dışına kendini hızlan etmiş O’nun nazarından kendisini çıkarmış olur. Kulun özgür iradesi ve aklıyla yaptıkları çok değerli görüldüğünden yapıp ettiklerine göre karşılık bulur. Allah kuluna asla zulmetmez. Kul yapıp ettikleriyle ya da yapması gereken yükümlülükleri yapmadığında kendine zulmetmiş olur.

“Allah’a nazar” konusu “rü’yetullah” başlığı ile de incelenir, tartışılır ve teolojik temellendirilmesi teşbih ve tecsimin önüne geçmek için zarûrî kabul edilir. Mâtürîdî’ye göre Allah’a nazar ve rü’yet keyfiyetinin esası; nasıl ve niceliğinde açıklama gelmediğine göre Kur'an'da geldiği gibi benimsemek, yaratılmışlığı ifade eden anlamları Allah’tan uzak tutmak (*tenzih*), zannî bilgiyle te’vile girişmektir (*bilâkeyf* ve *tevakkuf*). Teşbih ve tecsim niteliklerden uzak aşkın yaratıcı Allah dünya gözüyle görülemez ama cennette ise müminler tarafından görülebilecektir. Kâdî’ye göre ise nazar ve görme fiili, bir şeyin belirli bir cihette ve belirli bir

mekânda bulunması gibi cisim nitelikleriyle gerçekleştiğinden Allah'ın dünyada ve âhirette görülmesi “deve iğne deliğinden geçemez” deyişindeki gibi imkânsızdır. Dolayısıyla cisim, mekân, suret ve yön gerektiren görme fiili gerçekleşmediği için yaratıcı hem dünyada hem de âhirette hiçbir şekilde görülmeyecektir. Mâtürîdî'ye göre ilahî tenzih ve sena, “Allah'a nazar” ile Kâdî'ye göre ise “Allah'a nazar” olmaması ile gerçekleşir.

Kaynakça

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu'l-müfrehes li elfazi'l-Kur'ani'l-kerim*. İstanbul: Mek-tebetü'l-İslamiyye, 1982.
- Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Ahmed el-Hemedânî. *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-metâin*. Beyrut: Darü'n-Nahda el-Hadise, trs.
- Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğni fi ebvabi't-tevhîd ve'l-adl*. 4-20 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1959.
- Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Ahmed el-Hemedânî. *el-Muhît bi't-teklîf*. Kahire: Dâr-rü'l-Misriyye, 1965.
- Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Ahmed el-Hemedânî. *Müteşâbihu'l-Kur'an*. Kahire: Dârü't-Türâs, 1969.
- Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu usulî'l-hamse*. 2 Cilt. İs2 tanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Ahmed el-Hemedânî. *Tesbitu delâili'n-nübüvve*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Ahmed el-Hemedânî. *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakatü'l-Mu'te-zile*. Beyrut: Darü'l-Farâbî, 2017.
- Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Ahmed el-Hemedânî. *el-Muhtasar fi usulî'd-din*. İs- tanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Aluç, Betül. *Kâdî Abdülcebâr'ın Nazar Savunusu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre Araştırmalar*. 7 Cilt. Ankara: Atay Yayınları, 1993-1997.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâ-duhu velâ yecüzü'l-cehl bihi*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Ta'rifât*. Çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-mevâkıf*. Çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nisâbü'rî. *Kitâbu'l-İrşâd*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Demir, Osman. *Kâdî Abdülcebâr'da İnsan Psikolojisi*. Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Düzgün, Şaban Ali. "Nübüvve İlişkin Sorun Alanları". *H. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı*. Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri. Ed. Mahmut Çınar, Esra Delen, M. Raşit Akpınar ve Mehmet Aksürmeli. 199-210. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Düzgün, Şaban Ali. *Dini Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *el-İbâne an usulî'd-diyane*. Çev. Mustafa Çevik. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005.

- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî. *İhsâu'l-ulûm*. Kahire: Mektebetü's-Saade, 1931.
- Gürkan, Salime Leyla - Çelebi, İlyas. "Nazar". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 32/443-446. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Hirigoyen, Marie-France. *Manevî Taciz Gündelik Hayatta Sapkın Şiddet*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. Çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali. *el-Fasl fî'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Kattan, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutami el-Fasi. *en-Nazar fî ahkamî'n-nazar bi-hasseti'l-basar*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2012.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1992.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Terc. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. İstanbul. Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1923.
- Karagöz, Nail. "Mâtûrîdî de İstidlâlîn İşlev Alanları". *Kader* 16/2 (2018), 241-263.
- Koçyiğit, Talat. *Kur'an ve Hadiste Rü'yet Meselesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Mâtûrîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Kitâbu't-Tevhîd*. Tahk. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi. İstanbul: İSAM Yayınları, 2005.
- Mâtûrîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. 17 Cilt. İstanbul: Mîzân Yayınevi, 2005.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebssiratü'l-edille fî usuli'd-din*. Tahk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2004.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'an-ı Kerim'de Çok Anlamlılık*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Oral, Osman. "Kelâmî Düşüncede Haberî Sıfat Problemi". *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/14 (2017), 197-221.
- Oral, Osman. "Mâtûrîdî ve Kâdî Abdülcebbâr'a Göre Rü'yetullah Sorunu". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 29 (2020), 71-98.
- Oral, Osman. "Mâtûrîdî ile Kâdî Abdülcebbâr'da Teolojik Obskürantizm Sorunu ve Hakikî İman". *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/31 (2021), 81-103.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2018), 1-20.
- Öztürk, Yaşar Nûri. *Kur'an'ın Temel Kavramları*. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Boyut Yayıncılık, 2014.
- Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.

- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî. *el-Müntekâ min ismeti'l-enbiyâ*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013.
- Süleyman, Ebû'l-Hasen Mukâtîl b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'ani'l-kerim*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2004.
- Taburoğlu, Özgür. *Nazar Başkası Nasıl Görür?*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2021.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. Şerhu'l-akâid. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Makâsıdu'l-keîlâm fî akâidi'l-İslâm*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İslâm Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yûsuf Şevki. "İstidlâl". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 23/325-328. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Yıldız, İbrahim. *Kur'an'da Psikolojik Şiddet*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2021.
- Yüksel, Ahmet Halûk. "Sözsüz İletişim: Etkili İletişimin Temeli". *Etkili İletişim Teknikleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.